

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР КОНЦЕПТУ *ГРІХ* ЯК ЕЛЕМЕНТ ДУХОВНОГО КОДУ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ)

Щербачук Л.Ф., к. філол. н., доцент

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

У статті аналізується семантичний простір концепту ГРІХ у фразеологічній системі української мови. Визначено, що він віддзеркалює морально-етичні принципи українського народу, його релігійні, соціокультурні й буденні знання.

Ключові слова: концепт, гріх, мораль, фразеологізм, духовний, код.

Щербачук Л.Ф. СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КОНЦЕПТА ГРЕХ КАК ЭЛЕМЕНТ ДУХОВНОГО КОДА (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ) / Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского, Украина.

В статье анализируется семантическое пространство концепта ГРЕХ во фразеологической системе украинского языка. Определено, что концепт ГРЕХ отражает морально-этические принципы украинского народа, его религиозные, социокультурные знания.

Ключевые слова: концепт, грех, мораль, фразеологизм, духовный, код.

Shcherbachuk L.F. SEMANTIC SPACE OF CONCEPT SIN AS SPIRITUAL CODE ELEMENT (ON THE BASIS OF UKRAINIAN PHRASEOLOGY) / Taurida National University named after V.I. Vernadsky, Ukraine.

The article analyzes the concept of semantic space Sin in phraseological system of the Ukrainian language. It was determined that the concept of sin reflects the moral and ethical principles of the Ukrainian nation, its religious, social and cultural knowledge.

Key words: concept, sin, morality, phraseological unit, spiritual, code.

Однією з визначальних характеристик гуманітарних наук ХХІ ст. стала активізація культурологічних досліджень, що передбачають взаємопроникнення різноманітних галузей знань. На сучасному етапі розвитку лінгвістики антропоцентричний напрям, що все активніше привертає увагу лінгвістів, є тією методологічною основою, яка об'єднує когнітивну й лінгвокультурну парадигми. “Зазвичай власне когнітивний рівень надає можливості застосувати одержані відомості в мовленнєвій практиці з більшою або меншою результативністю” [5, с. 41]. Проблематика пропонованого дослідження визначається концептуалізацією й категоризацією елементів духовного коду фразеологізмами української мови.

На думку Ю.Д. Апресяна [1], кожна природна мова віддзеркалює певний спосіб сприйняття, концептуалізації світу; значення, що в ній виражаються, складаються в якусь єдину систему поглядів. Мова виступає невід'ємним компонентом свідомості, його інструментом, посередником між людиною і концептуальною картиною світу, яка відображає його в мовних формах, причому концептуальна картина світу розглядається як уявлення у свідомості інтеріоризованого людиною світу [8, с. 259]. Усвідомлення мовною особистістю картини світу є її інтерпретацією з опорою на психолінгвістичні чинники, що, з одного боку, мають у зародку колективне підсвідоме, архетипне, а з другого – покладаються на систему вироблених у певному соціумі уявлень [5, с. 44].

Інтерес до вивчення людини як мовної особистості й носія морально-етичних якостей спричинив необхідність дослідження універсальних форм зберігання знань, однією з яких є концепт – “оперативний змістовий елемент мислення”, мінімальна одиниця, що виникає в процесі концептуалізації [6, с. 90], адже вибір змістового компонента стає обов'язковим станом породження висловлювання [5, с. 41]. Яскравими вербалізаторами концепту й виразниками етнічно зумовлених нюансів світосприйняття, світоосмислення та світооцінки можуть слугувати фразеологізми.

Концепт ГРІХ, одна з найважливіших констант християнської культури, морально-етичної сфери, постійно привертає увагу теологів (А.Августин, Ф.Аквінський, І.Златоуст та ін.), філософів (М.Бердяєв, С.Булгаков, М.Лоський, Ф.Ніцше, В.Соловйов, П.Флоренський та ін.), вітчизняних і зарубіжних лінгвістів (О.Ваховська, А.Вежбицька, В.Гак, Н.Каріжська, Н.Козіна, О.Семухіна, О.Янушкіна та ін.). Проте в українському мовознавстві досі відсутній лінгвокультурологічний опис концепту ГРІХ, вербалізований фразеологізмами.

Мета роботи: визначити зміст концепту ГРІХ як репрезентанта духовного коду у фразеологічному просторі української мови.

Поставлена мета передбачає реалізацію таких завдань:

- 1) визначити змістові характеристики концепту ГРІХ, вербалізованого фразеологічними одиницями української мови;
- 2) описати ГРІХ як універсальний концепт української етнокультури.

Предмет дослідження – концепт ГРІХ у фразеологічній системі української мови як когнітивна структура, як універсалія людського мислення і як феномен національної картини світу носіїв української мови.

Необхідно зауважити, що поняття гріх є одним з найважливіших для людської свідомості й загальнолюдської культури. Воно присутнє в багатьох міфологічних, релігійних, філософських та етичних системах і своїм корінням сягає глибини віків. Це поняття регламентує поведінку й регулює стосунки індивіда й соціуму, визначаючи етичні орієнтири; виступає одночасно як морально-етична й соціо-оцінна категорія, яка осмислюється в культурі та має вербальне втілення в мові. Особлива роль в об'єктивації концепту належить фразеологізмам, що функціонують як культурні знаки й виступають як згорнуті національно-культурні тексти, як яскрава ілюстрація естетичних і соціальних цінностей, що визначає той або інший етнос [5, с. 34-36]. На рівні фразеології, на думку В. Жайворонка, виразно виявляються національно-культурні особливості мовної системи [3, с. 33].

Розглядаючи суть концепту, дослідники особливо відзначають його причетність до етнокультурного світу людини. Семантичний його зміст при цьому інтерпретується в контексті форм думки носія мови як етнокультурна репрезентація. “Концепт є вираженням етнічної специфіки мислення, і його вербалізація обумовлена лінгвокогнітивно етнокультурно маркованою асоціативною компетенцією носія концептуальної системи” [12, с. 144]. У термінах Ю. Степанова концепт – мікромодель культури, він породжує її та породжується нею. Як “згустку культури”, концепту притаманна екстралінгвістична, прагматична, тобто позамовна інформація [11, с. 40]. Формування концепту Г. Слішкін представив як процес співвідношення результатів пізнання дійсності з раніше засвоєними культурно-ціннісними домінантами, вираженими в релігії, мистецтві тощо [9, с. 34]. Отже, пізнання концепту допомагає відтворити етнокультурний образ, особливість менталітету носія мови.

Зважаючи на те, що пізнавальні процеси – це власне процеси породження й трансформації смислів, очевидний нерозривний зв'язок дослідження концептуалізації з дослідженням семантики.

У “Новому тлумачному словнику української мови” подається таке визначення гріха: “1. Порушення релігійно-моральних догм, настанов і тп, провина; 2. Поганий, непорядний вчинок; якийсь недолік, помилка, розпуста, перелюбство; 3. Непорядно, недобре; не дозволено” [7, с. 668]. В. Жайворонко у словнику-довіднику “Знаки української етнокультури” гріх кваліфікує як порушення заповідей Божих, релігійно-моральних догм, настанов і т. ін.; також провина, непорядний вчинок і т. п. [2, с. 157]. Лінгвістичні трактування ГРІХА (Н. Арутюнова, Є. Верещагін, В. Гак, О. Семухіна) визначають його універсальний характер, релігійно-етичну природу та культурну детермінованість і належність до універсальних базових концептів культури. Дотримуємося тієї точки зору, що найбільш повно специфіка концептуалізації об'єкта відбивається в значенні, яке виступає одним із способів концептуалізації. Когнітивна обробка нового знання при його концептуалізації відбувається шляхом перенесення “буквального” знання мовних знаків і супровідних з ними асоціацій на іншу ділянку знання.

Основними репрезентантами концепту ГРІХ у фразеологічній системі української мови виступають фразеологізми з однойменним компонентом *грїх*, а також компонентами – похідними від лексики гріх: *грїшний*. Семантичний простір фразеологічної номінації ГРІХА віддзеркалює досвід пізнання його людиною.

За визначенням М. Бердяєва, християнська мораль – це мораль цінностей. Дослідження показали, що українська фразеологія в основному відбиває етичне Новозавітне осмислення гріха, згідно з яким ГРІХ пов'язаний з духовною діяльністю людини та сприймається як порушення етичних установок, моральних правил, наприклад: **набиратися гріха**. Робити те, що заборонено нормами християнської моралі. *З отцем, ньєкою полаюсь, Грїха наберуся* (укр. пісня) [10, с. 415]. Крім того, українська фразеологія репрезентує також Старозавітне, де поняття ГРІХ перебувало в правовій сфері: **не минути гріха**. Вчинити щось недозволене, що має погані наслідки. *Мабуть, якби попалося що хлопцеві під руку, то й грїха не минути, все міг би зробити за таку тяжку образу* (О. Гончар) [10, с. 388].

Полісемічний фразеологізм **брати гріх на душу** (1. Діяти проти власної совісті, прийнятих норм моралі, робити щось несхвальне; 2. Чинити злочин, убивати кого-небудь; 3. жарт. Нести моральну відповідальність за кого-небудь, за чийсь вчинки, дії [10, с. 39]) відображає етичну і правову сфери ГРІХА.

Концепт ГРІХ акумулює закріплені християнською релігією, мораллю, філософією базові цінності, що склалися в процесі розвитку людства. Приклади свідчать, що у свідомості українців закріпилося уявлення про те, що етичні, моральні норми можуть порушуватися суб'єктом “добровільно”, а також до порушень морально-етичних норм можна спонукати суб'єкта, провокувати його: **приводити/привести до гріха кого**. Штовхати кого-небудь на якийсь поганий учинок, спонукати до чогось недоброго. *Раз і каже батько: – Як ти такий, що нас, старих, до гріха приводиши – іди собі, а ми вже якось самі* (П.Тичина) [10, с. 559]; **наводити/навести на гріх кого і без додатка..** Спонукати кого-небудь до аморальних вчинків. *Навели гріх та й покинули на сміх* (укр. пісня); **підбивати/підбити на гріх**. 1. Спонукати кого-небудь до якогось поганого непристойного вчинку; 2. Схиляти до інтимних стосунків, взаємин. *Зводив собі на думку (відлюдник), яка вона гарна та молода дівчина, та почав уже й способу прибирати, як би її на гріх підвести* (переклад М. Лукаша) [10, с. 507]; **доводити/довести до гріха кого і без додатка**. Бути причиною чіих-небудь несхвальних вчинків; провокувати кого-небудь на погані вчинки. *Люблю бісове коріння (жінок), хоч воно й до гріха доводить.. – бормотав Пицимуха* (Панас Мирний) [10, с. 211].

Спонукати суб'єкта до гріха, до порушення морально-етичних норм може як інший суб'єкт: *Йдіть собі, панове-молодці. І ти йди, – тихо сказав Бульба козакові з вишнятою шаблею. – Іди, не доводь мене до гріха* (О. Довженко) [10, с. 211], так і його власне почуття (мова йде про жагучу пристрась): *Чи така вже невгамовна, дика натура чоловіка, що не властен він боротися з жагою, котра раптом... обхопе його й доведе до гріха!..* (М.Кропивницький) [10, с. 211].

Не менш важливим є той факт, що ГРІХ можна попередити, зусиллям власної волі не допустити гріхопадіння: **відійти від гріха**. Заповігти якомусь осудливому вчинку; не допустити, відвернути що-небудь небажане, неприємне. *Роман чує, як буйний гнів кидається йому в руки, в голову, і, щоб відійти від гріха, швидко обертається і вилітає з нечистої, тісної од всякого добра кімнати* (М. Стельмах) [10, с. 101].

Однією з головних особливостей культурних концептів є образна їх репрезентація за допомогою їхніх ознак. Фразеологізми української мови підтверджують, що в українській свідомості склалося уявлення про кваліфікацію гріхів: **гріх первородний, звичайні гріхи, страшні й смертні гріхи**. Так, **страшний гріх** асоціюється з соромом: *Вона так вжахнулася, немов те хотіли її привести до страшного гріха, до вічного сорому* (Л.Яновська) [10, с. 868], а **смертний** порівнюється з неприємним, зверхнім, зневажливим ставленням до кого- або чого-небудь: **як смертний гріх** зі сл. *поганий, гідкий* і т. ін.. *зневажл.* Уживається для підсилення значення наведених слів; дуже, у вел. мірі, надто. ...*Правда ж вона погана, як смертний гріх* (Леся Українка) [10, с. 172].

Від первородного гріха християнин омивається в таїнстві хрещення, але з часом спокушається новим гріхом [2, с. 157]. Фразеологізми української мови свідчать, що чинити гріх на буденному рівні не лише звична справа, але може бути й неминучим фактом: **не розминутися з гріхом**. Допуститися помилок, непорядних вчинків і т. ін. *Ніякий чоловік з гріхом не розминеться, – І в селах так, і в городах* (Л.Глібов) [10, с. 612]; **впадати в гріх, увійти в гріх**. Робити щось заборонене певними етичними нормами [10, с. 125].

В українській фразеології також віддзеркалюється релігійне уявлення про можливість спокутування гріхів через: а) чистосердечне визнання помилок, розкаяння: **нічого гріха таїти**. Треба признатися, сказати відверто; немає потреби приховувати щось [10, с. 705]; б) через добрі діяння: **спокутувати/спокутати свої гріхи**. Намагатися добрими ділами, доброю поведінкою заслужити прощення за що-небудь [10, с. 683].

Важливо відзначити, що у фразеології української мови відбито народне переконання в тому, що гріха все-таки слід уникати, сторонитися: **далі від гріха**. 1. Відсторонюватися від якихось дій, від участі в якій-небудь справі, розмові і т.ін.; уникати чого-небудь неприємного, небезпечного і т. ін. 2. Зі сл. триматися, держатися. Остеронь, на віддалі. *Первоцвіт обпик Горецького лютим поглядом.., але повернув мовчки до тих, що стояли під явором, – просто відійшов подалі від гріха* (Тарнавський) [10, с. 187].

Отже, фразеологізми з компонентом ГРІХ експлікують морально-етичні норми, що виступають як відповідні еталони й лежать у сфері усвідомленої мотивованої поведінки.

Українська фразеологія відображає також уявлення про гріх як загальносоціальне, особисте поняття в зіставленні з релігійним: **не боятися гріха**. Діяти всупереч моральним принципам, нормам [10, с. 37]; **з гріхом пополам**. Не зовсім добре, не зовсім так, як годилось би, не без помилок [10, с. 544]. Амбівалентність почуттів, своєрідна дихотомія в ставленні до того чи іншого явища експлікована фразеологізмом **і сміх і гріх**. Одночасно смішно і сумно; трагікомічно [10, с. 670].

Концепт ГРІХ у фразеологічній системі реалізує універсальні опозиції морально-етичного порядку *добре/погано*: **переплутати грішне з праведним**. Змішувати все хороше і погане [10, с. 497]. Категорію *погано* репрезентує фразеологізм: **як на гріх**. Наче навмисне, наче на зло [10, с. 171]; категорію *добре* – фразеологізм **не гріх**. Можна, варто, треба [10, с. 171]. Такі опозиції пов'язані з тим, що однією з головних конститутивних ознак категоріального статусу концепту визнається його антонімічний характер, наявність бінарної опозиції як релевантної ознаки будь-якого концепту. Ця бінарність, як відзначає В.І. Карасик, може мати різні напрями, що уточнюють концепт діалектично або логічно, наприклад: *суть – явище, життя – смерть, свобода – необхідність* тощо [4, с. 56-66].

В українському ментальному просторі ГРІХ метафорично уявляється якоюсь речовою сутністю з властивими фізичними характеристиками предмета. ГРІХ, як і будь-яку річ, можна покласти, перекласти на щось, на когось: **покласти гріх на кого**. Звинувачувати кого-небудь у чомусь [10, с. 535]; **положити гріх на душу**. Зробити який-небудь непорядний вчинок або злочин [10, с. 538]. ГРІХ має об'єм і займає відповідний простір, куди можна ввійти: **увійти в гріх** [10, с. 125]; його можна обійти або обов'язково зустріти на своєму шляху: **не розминутися з гріхом** [10, с. 612].

Фразеологізми української мови вказують також на образне асоціативне співвідношення концепту ГРІХ із поняттями **душа і чорт**, що відбиває міфологічне уявлення українського народу [2, с. 157]: **носитися як чорт з грішною душею**. Приділяти надмірну увагу чомусь незначному [10, с. 249]; **як дідько за грішну душу** зі сл. вхопитися, триматися [10, с. 769]; **рятувати грішну душу**. За християнським віровченням – допомагати позбуватися від гріхів, звільнятися від вічних мук після смерті [10, с. 627].

В українській фразеології ГРІХ об'єктивується категоріальними ознаками як живих, так і неживих предметів. Грішним може бути: *тіло* **світити грішним тілом** [10, с.206]; *діло*: **грішне діло** [10, с. 204]; *земля*: **покидати грішну землю** [10, с. 534]; *вода*: **грішна вода** [10, с. 121].

Отже, в українській мовній картині світу ГРІХ є лінгвокультурним, духовним, соціорегулятивним концептом, елементом духовного коду. Вербалізований фразеологізмами української мови, він віддзеркалює морально-етичні принципи народу, його релігійні, соціокультурні й буденні знання. Категоризація ГРІХА корелює з такими концептами, як: **СОВІСТЬ, СПОКУСА, СПОКУТА, КАЯТТЯ** тощо, аналіз яких передбачає *перспективу подальших досліджень*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – М., 1974. – 367с.
2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси. Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
4. Карасик В.И. Определение и типология концептов / В.И. Карасик // Слово – сознание – культура: сб. науч. тр. – М., 2006. – С. 56-66.
5. Кононенко В.І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. / В.І. Кононенко. – К.: Вища шк., 2008. – 327 с.
6. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г.Лузина; под общ. ред. Е.С. Кубряковой; Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1996. – 245с.
7. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / [уклад.: В.В. Яременко, О.М. Сліпушко]. – Т. 1. – К.: Аконіт, 1998. – 912с.
8. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
9. Слышкин Г.Г. Концептологический анализ институционального дискурса / Г.Г. Слышкин // Филология и культура. – 2001. – С. 34-36.

10. Словник фразеологізмів української мови [Текст] / [уклад. В.М. Білоноженко, Гнатюк І.С., Дятчук В.В. та ін.; відпов. ред. В.О. Винник]. – К.: Наук.думка, 2003. – 1098 с.
11. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю.С. Степанов. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.
12. Фесенко Т.А. Концептуальные системы как контекст употребления и понимания вербальных выражений / Т.А. Фесенко // Когнитивные аспекты языковой категоризации: сб. науч. трудов. – Рязань, 2000. – С. 141-144.

УДК 811.161.2'367.625.43

АКТИВНІ НЕЧЛЕННІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ В “СЛОВІ ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ” МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА

Юрченко Н.В., аспірантка

Запорізький національний університет

Стаття присвячена аналізу основних функціональних особливостей активних нечленних дієприкметників у мові “Слова про закон і благодать” митрополита Іларіона.

Ключові слова: активні нечленні дієприкметники, означення, іменна частина складеного присудка, узгодження та узгодження дієприкметників, самостійний присудок, обставинне значення.

Юрченко Н.В. ДЕЙСТВИТЕЛЬНЫЕ КРАТКИЕ ПРИЧАСТИЯ В “СЛОВЕ ПРО ЗАКОН И БЛАГОДАТЬ” МИТРОПОЛИТА ИЛАРИОНА / Запорожский национальный университет, Украина.

Статья посвящена анализу основных функциональных особенностей действительных кратких причастий в языке “Слова о законе и благодати” митрополита Иларiona.

Ключевые слова: действительные краткие причастия, определение, именная часть составного сказуемого, согласованное и несогласованное причастие, самостоятельное сказуемое, обстоятельственное значение.

Yurchenko N.V. ACTIVE UNSEPARABLE PARTICIPLES IN “THE WORD ABOUT THE LAW AND THE GRACE” BY METROPOLITAN ILARION / Zaporizhzhya State University, Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the basic functional features of the active unseparable participles in the language of “The Word about the Law and the Grace” by metropolitan Ilarion.

Key words: active and passive unseparable participles, the attribute, a nominal part of a compound predicate, the coordinated and uncoordinated participles, an independent predicate, adverbial meaning.

“Слово про закон і благодать” (далі “Слово”) київського митрополита Іларіона – найдавніша пам’ятка оригінальної літератури східних слов’ян, яка відображає мовну ситуацію в Київській Русі епохи Ярослава Мудрого, коли разом із літературною церковнослов’янською мовою існувала і проста народна. Досліджуючи літературну мову цього періоду, В.В. Німчук зазначав, що окремі твори (зокрема, і слово “О законѣ и благодати” київського митрополита Іларіона) настільки насичені давньоруськими елементами, що їх мову можна трактувати як давньоруську літературну з сильним старослов’янським впливом [8, с. 704]. Аналізуючи “Слово” та “Сповідання віри” Іларіона, Є.Г. Ковалевська зауважувала, що церковні твори були написані церковнослов’янською мовою, однак їхні автори використовували мовні засоби, які були спільні для старослов’янської та східнослов’янської мов, і специфічні для старослов’янської. Найбільш показовими в цьому відношенні є твори митрополита [4, с. 82].

Існує більше 50 списків “Слова”. В одному із них, який близький до протографа XI ст., збережено такі реліктові форми дієприкметників, як *да▲* і *жида*; нечленні дієприкметники вживаються частіше, ніж членні; в інших списках деякі нечленні форми замінені членними; у дієприкметниках зафіксовані архаїчні форми закінчень тощо [7, с. 61 - 65]. Активні нечленні дієприкметники в тексті цієї пам’ятки неодноразово були предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців (Г.О. Винокур, О.М. Молдован, Л.П. Якубинський, Л.Мюлер та ін.). Однак у них обійдено увагою аналіз основних функцій активних нечленних дієприкметників, виявлення в них архаїчних і нових елементів, що і є метою цієї статті.

У розгляданому творі було виявлено 238 дієприкметників:

Таблиця 1.

Активні дієприкметники

Відмінок	Теперішній час			Минулий час		
	усього	членні	нечленні	усього	членні	нечленні
Називний	45	4	41	60	2	58
Родовий	4	2	2	1	-	1